

Нека питања најстаријег раздобља Милешеве

БУРЂА БОШКОВИЋ - МИЛКА ЧАНАК-МЕДИЋ

(Саопштења XV, Београд 1983, Стр. 7-22)

Скоро свака рашка црква из XIII века је оообена у појединостима, иако у општим цртама следи схему простора жичкога храма. Историчари архитектуре настоје да утврде узроке тих разлика код сваког појединачног споменика, нарочито када је у питању одступање од жичког градитељског програма, као што је случај код Милешеве. Милешева заслужује утолико већу пажњу што је црква манастира високог ранга, за чије би се просторно решење могло очекивати да је било смишљено и унапред одређено. Насупрот тој претпоставци стоји чињеница да је олтарски простор Милешеве - тај тако битан део храма - непотпун и да недостаје источни травеј. Протезис и ђаконикон су, поред тога, неспретно повезани са средишном апсидом, а основа цркве је у целини веома неправилна (сл. 1 и 11).¹ Ранија претпоставка да је овакав облик олтарског простора и целине последица тога што је приликом подизања задужбине краљевића Владислава коришћен источни део са олтарском апсидом неког старијег храма² није имала довољно одјека, мада је такав поступак утврђен на многим старијим и истодобним сакралним грађевинама, те не би био необичан ни у Милешеве. Уколико би се то показало тачним, објасниле би се и неке друге, веома битне, појаве у Милешеве, јер она није загонетна само због своје необичне основе. Међу питањима, која намеће, једно од кључних се односи на разлоге због којих је архиепископ Сава I сахрањен у Милешеве, а не у архиепископској цркви у Жичи, где би му било место. Воља краља Владислава да Савино тело положи у своју задужбину није могла бити пресудна, нити изгледа могуће да још за Савина живота није било одређено место његовог гроба. Истина, Теодосије - поводом Савиног напуштања архиепископског положаја - говори о његовој намери да отпутује на Сивајску гору, те да можда „у *туђим странама ... заврши живот свој*”,³ и даље, да пред смрт у Трнову „*ништа није завештао о свом преносу*” у Србију.⁴ Како се да разабрати из Владислављевог говора на Савином гробу у Трнову: „*Знам оче, да мој грех најпре учини да од мене одбегнеш и да се представиш ван својега отачаства...*”⁵ ове последње Савине одлуке су уседиле накнадно, изгледа, због неслагања са променама на српском престолу.

Као што је познато, Савино тело је било у Милешеве прво положено у гробницу коју је Владислав унапред припремио.⁶ Утврђено је да је та гробница лежала у данашњој спољној припрати, у североисточном углу.⁷ Извесне појединости наговештавају да је та зграда са Савином гробницом била подигнута заједно са главним делом цркве, или само неку годину доцније, о чему ће после бити више речи. Изгледа, такође, да је у том западном здању остварен и најпотпунији програм маузолеја, што дозвољава претпоставку да је ту Сава замислио своју гробницу већ у време грађења цркве, пре 1228. године.⁸ Можда је чак Сава, због неких давних сећања, која су га могла навести да ту тражи место свога покојишта, подстакао краљевића Владислава да сагради милешевски храм у области којом је пре њега, изгледа, сам управљао. Такву могућност је први наговестио Радомир Никодић.⁹

Претпоставио је да то може бити последица Савиног сусрета у Милешеви са руским монахом који га је придобио за монашки живот, што се, истина, не слаже са сведочанствима Савиних биографа. Теодосије и Доментијан изричито наводе да је руског калуђера из Свете Горе срео у родитељском дому¹⁰, али напомињу да је о Светој Атонској Гори Сава већ раније слушао и слао помоћ у света места, што дозвољава претпоставку да је у Полимљу постојало неко старо, црквено средиште где је могао слушати о светим местима и монашком животу, и за које је после остао трајно везан.

Оно се одиста могло налазити у Милешеви, тим пре што су у околини Пријепоља постојала неколика старија ранохришћанска култна места, од којих нека нису локализована, па би се њихово место могло тражити и у Милешеви. Те старије хришћанске грађевине, заједно са остацима из римскога доба, наговештавају да је ту најпре постојао један већи римски руднички басен.¹¹ Такве просторне целине обухватале су неколико насеља, административне рудничке центре, виле римских имућних поседника, утврђења за војне посаде. Затим се код Пријепоља развило јако хришћанско средиште са епископијом и многим црквеним грађевинама расутим, вероватно, у свим старијим насељима. Из те области је познат епископ Стефан из Јустинијановог времена, о коме говори натпис на каменој греди нађеној у Избичњу.¹² Његова катедрала је била у граду који није убициран, а лежао је у близини, или чак на месту данашњег Пријепоља.¹³ Натпис нађен код оближње Дренове говори, такође, о неком епископу из ранохришћанске епохе, а идентификоване су и истодобне цркве у Коловрату - на локалитету „Дворине“ и другде.¹⁴ Најзад, не би требало сметнути са ума мишљење Константина Јиречека да би у милешевском крају требало локализовати један од пет насељених градова покрштене Србије који помиње Константин VII Порфирогенит (Чрни Врх) јер његов назив упућује на име средњовековне жупе Црна Стена у којој лежи Милешева.¹⁵ Уколико би Јиречеково мишљење било тачно, у пријепољском крају постојао би град све до X века, а то би значило да су и у том раздобљу могле бити подизане значајне сакралне грађевине.

Околности које наводе на помисао да је пре задужбине краљевића Владислава у Милешеви постојала старија црква - чији су делови искоришћени и укључени у нову - налагале су трагање за доказима који би оснажили ту претпоставку. У том циљу у Милешеви су 1974. године извршена археолошка сондирања и поново подробно прегледани делови постојеће цркве.¹⁶ Сигурни докази о старијој сакралној грађевини на том простору нису нађени, али су уочене извесне појединости које је наговештавају. Њихова оцена и тумачење засниваће се, у овом раду, на ширем разматрању саме појаве о којој је реч.

Добро је познато да су после проглашења хришћанства државном вером, у време Константина Великог, првим великим хришћанским светилиштима првенствено обележавана значајна места за религију. После тога, у рановизантијско доба, изграђени су многи нови храмови у свим крајевима Царства и најчешће су или чували мошти светитеља или обележавали места страдања локалних мученика. У средњовизантијском раздобљу, у време прве византијске ренесансе, та култна места су уживала највећи углед. Када је Василије I, на пример, у свом широком програму усмереном на *renovatio imperii Romani* успостављао сакралне грађевине, много је више обнављао него подизао нове, а њепов

пример није био усамљен.¹⁷ Такав однос према старим култним местима и значајним светилиштима свакако је био разлог што су, нарочито ова последња, у више махова обнављана, тако да се до наших дана нису одржала у изворном облику.¹⁸ Изгледа да занимање за стара светилишта није било увек подједнако, али се, захваљујући повременом наглашеном поштовању освештаних места, одржао континуитет безбројних кулtnих грађевина.¹⁹ Знамо да су црквени прописи забрањивали разарање древних црквених здања, нарочито када су у њима лежале мошти светитеља.²⁰ Византијске одредбе ове врсте вероватно су рано, али свакако у XIV столећу, укључене у српско црквено право, а сакрални споменици са нашега тла сведоче да је тај обичај и раније поштован.

На старијим античким и ранохришћанским остацима подигнуте су, на нашем тлу, многе средњовековне сакралне грађевине, међу којима и Света Софија у Охриду, Свети Пантелејмон (Стари свети Климент) у истоме граду, Водоча, Грачаница, црква у Липљану, Свети Апостоли у Пећи, Студеница Хвостанска, Богородица Љевишка, ариљски Свети Ахилије, Жича, Богородица куршумлијска, ибарски Градац, можда манастир Студеница и многи други.²¹ Доцније је исти поступак поновљен са раносредњовековним црквама - насталим од IX до XI века, у време обнове монументалне архитектуре у источним областима - па су на њиховим остацима у XIII и XIV веку подизане нове црквене грађевине. Ту спадају Богородица Љевишка у Призрену, обновљена по други пут у Милутиново време, чији се старији део датује у време пре 1020. године.²² Можда је у исто време настала и доцније обновљена црква Светога Прокопија у Прокупљу, док је из 1095. године старији део цркве Светог Николе у селу Манастиру код Прилепа, како се зна на основу познијег натписа из 1271. године, када је обнављана.²³ Из истог раздобља су и старији делови Светога Ђорђа у Старом Нагоричану, цркве у Вељуси, и многе друге сакралне грађевине у Македонији обновљене у XII, XIII и XIV веку.²⁴ Угледној катедрали охридских архиепископа дозидана су горња постројења над одтаром и велелепна спољна припрата у XIV столећу, а у исто време је и краљ Милутин одабрао старо светилиште да подигне свој маузолеј у Бањској.²⁵ У свим тим случајевима биле су у питању старије, веома поштоване сакралне грађевине. Неке од њих су сматране значајним зато што су им ктитори били угледне византијске личности, као архиепископ Леон у Светој Софији, протостатор Алексије, царев рођак, у Манастиру, епископ Манојло у Вељуси. Значају других светилишта доприносиле су у њима чуване мошти светитеља, или су она обележавала места страдања локалних мученика, а нека су, опет, била чувена због веровања у чудесна збивања у њима.

Када је предузимана обнова значајних старих светилишта, старији остаци су уклапани у нове грађевине на различите начине. Олтарски простор, као најсветији део храма, у таквим случајевима нарочито је поштован; на његовом месту најчешће је подизан нови. Дешавало се, када су остаци старијег олтарског простора били сачувани у већој мери, да су они као целина остављани по страни, а нови олтар померан прама западу, као што је био случај са великом ранохришћанском епископском црквом светог Варнаве код Саламине на Кипру, обновљеном у непознато време. Та је велика базилика подигнута у време цара Зенона (474-491), на месту где је откривен гроб апостола. Веома је оштећена у иајезди Арабљана у VII веку, после чега су над бродовима изграђени нови сводови. Када је други пут обновљена, олтар је померен према западу за 8, 9 m. Тада је президан и западни део, али су све три

апсиде претходне базилике, бочни зидови тог дела и доста високо сачувани остаци полуобличастих сводова из VII века остали испред цркве и делимично уклопљени у североисточне делове новог олтарског простора (сл. 2). Претпоставља се да је тај источни део остао цео и да је служио као маузолеј угледног светитеља.²⁶

Сачувани делови старог олтарског простора су много чешће уклапани у позније обновљене храмове. Такав је случај са неколиким кипарским црквама из XI века, што је могло бити поуздано утврђено захваљујући околности да су у њиховим олтарским апсидама сачувани рановизантијски мозаици. Тако су у конхи средишне апсиде цркве Панагија Канакариа у Литранкоми и на потрбушју крајњег источног попречног лука стајали мозаици датовани у рани VI век. Западни део цркве је у целини президан у XI веку (сл. 3 и 4).²⁷ Скоро исто се догодило и са црквом Панагија Ангелоктистос у Кити, само је ту мозаик нешто познији: с краја VI или из VII столећа (сл. 5 и 6)²⁸, а до истог степена је сачувана и одтарска апсида са мозаицима у Ботородичиној цркви у Кири код Ливадије, док је њен остали део познији (сл. 7).²⁹ И на подручју наше земље се дешавало да су делови старијих олтарских простора високо сачувани и после уклапани у новосаграђена здања. Као пример се може навести Водоча. Ту је на темељима рановизантијске цркве, у време док су њени горњи делови још делимично стајали, подигнута нова сакрална грађевина. Тада је зид нове олтарске апсиде изграђен уз унутрашње лице старијег, доста високо сачуваног зида. У тој обнови није, дакле, део старијег олтара порушен, већ је уклопљен у нову грађевину као високо спољашње подножје.³³

Треба помишљати да се нешто слично догодило и са Бањском, јер Данилов настављач сведочи да је цркву светога Стефана у Бањској краљ Милутин подигао на месту старијег храма, при којем је, чак, било седиште епископије. Иако је лице ове грађевине уједначено изведено прецизно обрађеним разнобојним каменом, постоје доста осетне разлике у изгледу унутрашњих површина. У доњем делу зидова олтарског простора зидање је другачије него на осталим деловима Милутинове задужбине и ту је коришћена за грађење само седра, док су остали зидови у доњем делу изведени плочастим притесаним сивкастим и ружичастим кречњаком - употребљеним, у бољој обради, за фасаде цркве - а у горњем наизменичним редовима од седре и опека. Та разлика у градиву дозвољава изложу претпоставку, утолико пре што би се њоме могла објаснити и неподударноет распона олтарске апсиде са распонем попречних лукова испод куполе, што је опет условило неправидност бочних олтарских простора и њихово доста тешко засвођавање.

Остаци старије сакралне грађевине постојали су и у Матејићу. Уза сам североисточни поткуполни стубац цркве био је сачуван део старијег храма.³¹

Примера сличних уклапања старих олтара или других делова у нова црквена здања вероватно има више него што се сада мисли. Скоро све олтарске апсиде, па и целе цркве, најчешће су покривене фрескама, или малтерима који спречавају да се види употребљено градиво и начин његовог слагања, а тек би се по разлици у зидању могло закључити да ли је у питању иста појава. Ипак, и изложени примери довољно убедљиво сведоче да су остаци старијих светилишта најчешће поштовани. Сме се чак тврдити да су делови њиховог олтара, уколико су били високи сачувани, пажљиво уклапани у нова здања. Ове

чињенице биће ослонац, како ћемо доцније видети, настојању да се објасне узроци непотпуног градитељског програма милешевске цркве и тумачењу нађених старијих конструкција у темељном појасу.

У току археолошких сондирања у Милешеви, 1974. године, испитан је појас уз јужну фасаду цркве, од пиластра према западу, дуг 2, 5 и широк 5, 10 m. Ту је откривен део темеља пиластра и јужног зида, на 27 cm испод садашњег плочника уз цркву. Пиластар и зид леже на истом темељу зиданом ломљеним каменом; излази упоље у односу на спољне лице зида за 1, 0 m. Од те дубине почиње лице пиластра зидано седром, док је зид цркве још следећих 17 cm имао неправилно зидано лице, што је свакако ужи део темељног појаса. Темељ јужног зида и пиластра се, према томе, не завршавају на истој висини. Копано је до дубине од 1, 28 m испод нивоа садашњег тла. Испод ивичњака постојећег плочника око цркве нађена је једна надгробна плоча и уз њу, према југу, још два гроба. На простору између темеља цркве и камене надгробне плоче, наишло се на чисту земљу, док је део од плоче према југу, до краја ископа, био испуњен до дубине од 0, 56 m шупом са доста комада малтера, а испод тог слоја у нижем, висине 72 cm, такође је била земља помешана са коадима грађевинског материјала, али са мање малтера. Међу парчићима некадашње малтерне облоге било је и црвено обојених - вероватно потичу са првобитне фасаде цркве. Ту су откопани и комади плоча, можда од ранијег пода цркве, и обрађени клесани делови венаца (сл. 8 и 9). Састав слојева сведочи да је простор јужно од цркве, испитиване ширине, прекопан до дубине од 1, 28 m, те ту нису нађени подаци битни за разматрано питање. Једино неједнака висина завршетка темеља испод зида и пиластра наговештава да је ту или искоришћен неки старији темељ за онај доњи део, или да је можда пиластар доцније додат уза зид.

Друга сонда је отворена у унутрашњости северне капеле, уз њен северни зид. Ту је утврђено да се лице горњег дела зида не поклапа са правцем пружања његовог темеља. У североисточном углу капеле темељ излази упоље, у односу на зид, за 5 до 6 cm, а на 40 cm од северозападног угла померен је унутра, у односу на раван зида, за 20 cm (сл. 10 и 11). Тај темељ није, поред тога, сав из исте фазе грађења. На око 1, 0 m од источног зида капеле темељ се прелама, те нема исти правац у оба дела, а од места прелома према западу, зидан је крупним притесаним каменом и речним облацима, док је источни део темеља од ситнијег ломљеног камена и најахује на западни део. По томе се види да је западни део темеља старији. То се слаже са подацима до којих је дошао Р. Финдрик испитујући са спољне стране темељни појас северне капеле и северног зида спољне припрате, јер је уз западни зид капеле нашао продужетак тог старијег део темеља, а испред северног зида спољне припрате његов наставак на који се делимично ослања зид ове позније грађевине (сл. 11).³²

Подацима до којих се дошло сондама отвореним 1974. године, треба прикључити и резултате испитивања темељног појаса цркве, које је извршио Јован Нешковић 1958. године.³³ Најбитнији међу њима показују да су два бочна простора олтарског дела: ђаконикон и протезис, накнадно призидана уз средишњу апсиду и да су, са знатно плићим темељима. По подацима Јована Нешковића, сви темељи нису исто грађени; неки су од притесаних квадера камена, а неки од ситнијег ломљеног камена и облутака, као што је

утврђено и за две фазе темеља северног зида северне капеле. Нису ови ни до исте дубине укопани. Дубље је утемељена средишна апсида, јужни зид јужне певнице, а најдубље западни зид старе припрате. На овај последњи належе темељ северног зида ексонартекса, док однос истих темеља на јужној страни није испитан. Изложени подаци непобитно показују да темељи свих зидова нису истодобни, али се на основу њих само делимично може сагледати релативна хронологија утемељивања цркве. Ослонац за ставлање најстарије етапе у време пре задужбине краља Владислава пружају, у извесној мери, налази најновијих археолошких истраживања простора милешевског споменика вршених по ободу манастирске порте и некадашњег монашког насеља на североисточној и југозападној страни.³⁴ Културни слој, старији од постојеће цркве с почетка XIII века, нађен је у манастирској порти подаље од цркве, на већој дубини од почетка њених темеља³⁵, због чега се не може узети као апсолутан ослонац на датовање старије етапе темеља сакралног здања. Отуда ће се овде даље разматрање покренутог питања заснивати, само на исходима описаног археолошког сондирања и на запажањима о архитектури постојеће цркве.

Одраније је познато да сви делови милешевске цркве нису једновремено настали. То се пре свега односи на протезис и ђаконикон, јер они нису ни у горњем делу зидарски повезани са средишном апсидом. Пошто су, међутим, на ктиторском моделу - сликаном пре 1228. године - приказана оба бочна олтарска простора, очигледно је да су она дозидана пре сликања фресака. Сматрано је да су оба подухвата - изградња велике средишне апсиде и проширење олтара - предузета у време краљевића Владислава.³⁶ Постоје докази и о неким раним изменама архитектуре старе припрате милешевске цркве, извршеним пре сликања фресака у њој³⁷, али то нису битне измене градитељског програма као код олтарског простора, те на оба места не морају бити истодобне. Чини се, наиме, готово невероватна могућност да је олтарски део, негде на почетку треће деценије, био замишљен као велик јединствен простор, а само неку годину доцније проширен и то тако да су ти познији делови сасвим неоргански додати уз ранији.³⁸

Изгледа, напротив, разложнији закључак да је у питању један старији једноделан олтарски простор уклопљен доцније у Владислављеву задужбину. Размишљања у том смислу подстичу још неке особености постојеће цркве. Цртеж њене основе показује, наиме, да сви зидови нису исте дебљине - јачи су јужни зид наоса и источни обе певнице - иако разлике међу њима немају неко конструктивно оправдање. Углови, које зидови међусобно заклапају, претежно одступају од правих, али извесни зидови су у сасвим тачном ортогоналном односу, те се из тих разлика може разабрати да постоји посебан узрок и смисао неправилности основе Милешеве. Међу зидове изграђене управно, или упоредно са источним зидом наоса, треба уврстити јужни зид наоса и оба западна: старе припрате и ексонартекса (сл. 1.1). Њихов веома правилан положај у односу на источни зид наоса могао би се објаснити претпоставком да су они заједно са источним зидом и средишном апсидом припадали, или били изграђени на темељима неке старије, тачније трасиране грађевине. Тој претпоставци увећавају вредност налази из темељног појаса северне капеле, јер је зид нађен испод њеног северног зида заснован на истој геометријској схеми, што се види по његовом упоредном правцу са јужним зидом наоса (сл. 11). Својим положајем, поред тога, у великој мери доприноси да се наслути просторни склоп раније сакралне грађевине. Нема сумње да је тај северни зид - уколико се пружао до источног зида наоса, што тек треба

утврдити даљим истраживањима - био северни спољни зид пређашње цркве, док јужни зид постојећег храма лежи на месту које би одговарало положају колонаде, или неке друге конструкције, између бродова базилике. На јужној страни, старији спољни зид није нађен у отвореној археолошкој сонди, уз јужни зид цркве, али, да је ту и постојао не би се нашао, јер је ископавана површина по целој истраженој дубини била раније прекопана.

Подазећи од изложених чињеница, извршена је анализа односа постојећег средишног олтарског простора према наслућеним постројењима пређашњег наоса. Утврђено је да се средишни део, до осе могућег стилобата, односи према бочним просторима као 2: 1, а то су уобичајене оразмере између бочних и средњег брода ранохришћанских базилика. Даља анализа источног дела цркве - за шта се располагало тачним мерама - открила је величину стопе и веома прецизан и добро смишљен пројектантски поступак, коришћен иначе за концептовање сакралних грађевина рано-хришћанског раздобља. Тако је утврђено да је ширина стилобата износила 93 см, или 3 стопе по 31 см. Та ширина је претпостављена и за дебљину спољних зидова. Ширина наоса - између унутрашњих ивица стилобата - износила би 7, 45 м или 24 стопе, а бочних бродова 2, 79 м, или 9 стопа. Из тих података се открива основни модул грађевине величине 3 стопе; садржан је целим бројем у ширини бочних и средњег брода и у укупној унутрашњој и спољашњој ширини; спољна је износила 54 стопе или 18 основних модула, а унутрашња 48 стопа, или 16 основних модула. Поред основног модуларског растера могао је бити претпостављен пројектантски поступак којим је одређена сразмера грађевине, а он се заснива на чињеници да је њена ширина била подељена на четири једнака дела, која су износила 4, 18 м, или 13, 5 стопа, и одговарала ширини бочних бродова, од спољног лица зида до осе стилобата (сл. 12). На основу остатака старијег зида, откривеног уз западни зид северне капеле, наслућује се да се ширина према дужини базилике - са нартексом или без њега - односила као 4: 5, што је, такође, чест случај код ранохришћанских базилика (сл. 12). Недовољно прецизно одређен положај тог старијег западног зида спречава да се утврди да ли је тај однос остварен са спољним, или унутрашњим мерама базилике, а разлика у мерама између те две могућности износила би 1, 5 стопе, или 46, 5 см. Уколико је последња претпостављена могућност била остварена, у унутрашњој дужини грађевине био је садржан цео број основних модула, што је олакшавало поделу постројења између бродова на једнаке интерколумније. Таква подела и смишљана композицијско-пропорцијска схема својствене су свим ранохришћанским храмовима³⁹, што остатке старије сакралне грађевине у Милешеви - уз њен наслућен основни просторни склоп - опредељује у исто раздобље.

Извесна обележја горње конструкције задужбне краља Владислава наводе на мисао да су неке целине тог старијег здања биде високо сачуване и у таквом степену уклопљене у нов архитектонски организам. То би, првенствено, могао бити случај са средишном олтарском апсидом и источним зидом певница. Иако се не располаже подацима о структури тих зидова, може се наслутити да је источни зид претходне цркве био високо сачуван, јер би та околност објаснила изостављање источног травеја у време грађења нове сакралне грађевине. Отвор што води у протезис био би, у том случају, накнадно пробијен, али исто тако и у случају да су средишни олтарски простор и накнадни протезис саграђени у невеликом временском размаку, за време краља Владислава. Врата би могла бити једновремено изграђена са источним зидом само ако су певнице и протезис заједно

подигнути уз старији олтарски део. Камени оквир на улазу у северно одељење олтара, из најновијег времена, и малтер који покрива околни део, спречавају да се утврди шта је од наведених могућности тачно (сл. 13). Поуздано је утврђено једино да су врата што воде из јужне певнице у ђаконикон накнадно пробијена. Уместо њих ту је постојала полукружна ниша засведена полукалотом готово истог распона као и постојећа врата (сл. 14). У ранијем облику тај део је постојао у време сликања фресака почетком XIII века, што се види по сликаној бордури из тог времена на левој страни нише, а из истог доба је и сликана представа Богородице у њеној конхи и милешевског игумана на зиду непосредно уз леву страну нише (сл. 14).⁴⁰ Појава полукружне нише у певници цркве нема оправдања. Судећи по положају према претпостављеном бочном броду базилике, није ни њој могла припадати, већ је вероватно отворена у XIII веку за проскинитар.⁴¹ Изгледа, стога, да запажања о променама на источном зиду јужне певнице ие доприносе одређивању његове старине. Пре обијања малтера и археолошких испитивања не може се, исто тако, проверити ни да ли су том источном старијем зиду накнадно придодати пиластри што одвајају олтарски простор од наоса. Могли су припадати старијем презбитерију - као носачи стубова - али је вероватније да су дозидани у време подизања задужбине краља Владислава, када су биди неопходни као носачи куполне конструкције. За саму олтарску апсиду постоји сигуран доказ да је била високо сачувана све до изградње задужбине краљевића Владислава. Заснива се на чињеници да је апсида у основи потковичастог облика, што је својствено ранохришћанским и рановизантијским сакралним грађевинама, а не рашким црквама XIII века.

Иако нема непосредних доказа да је од старије базилике остао високо сачуван и источни зид, претпоставка о њему има оправдања зато што објашњава недостатак .источног травеја и тешко повезивање куполног дела задужбине краља Владислава са олтарским простором. Захтева тумачење још једна необичност основе милешевске цркве, која се односи на осетно сужавање њеног наоса и припрате у западном делу. Пошто за ту појаву до сада није нађено објашњење, мора се помишљати да је неки зид, или само темељ, старије базилике био сачуван или видљив, и доцније, почетком XIII века, коришћен у новој грађевини. Можда је такав случај са темељем западног зида старе припрате.⁴²

Изложено је напред, да је на темељ западног зида старе припрате налегао темељ северног зида ексонартекса, што јасно показује да су у питању две етапе утемељивања, али постоји једна појединост у цркви која би говорила да је горњи појас та два дела ипак из истог времена. У југозападном углу јужне певнице, у унутрашњости, сачуван је, наиме, један венац у облику три четвртине круга, на 1, 22 m од пода. Потпуно је исто профилисан и на истом месту као завршни венац камене облоге у унутрашњости Богородичине цркве у Студеници, само што у Милешевци није постојао камени, већ сликани доњи појас. Тај камени профил у милешевској певници исклесан је од ружичастог кречњака, а остаци бордуре од истог камена и истоветног профила постоје на западном зиду старе припрате, односно источном зиду ексонартекса, а затим и на његовом западном и јужном зиду. То вероватно не би био случај да спољна припрата није једновремено грађена са наосом, па би се сукцесивност у уграђивању темеља тих двају делова могла објаснити тиме да је доњи део западног зида припрате припадао старијој грађевини. Да је то могуће да се наслутити из пропорцијско-композицијске схеме старије базилике, утврђене на основу података о

њеном источном делу. Ту је нађено да је пројектни модул - коришћен за поделу унутрашњег простора - био једнак ширини бочног брода до осе стилобата и да је износио 3, 5 основних модула. Уз помоћ овога одређен је осовински размак између носача распоређених на стилобату што дели бродове. Једна од тих оса пада на унутрашње лице западног зида старе припрате, а та сагласност старе техничке матрице са положајем познијег зида наговештава могућност да је на истом месту Постојало и раније неко постројење. Уколико би то било тачно, просторна схема ранохришћанске базилике могла би се замислити само у два вида. Иди је на том месту лежао западни зид наоса⁴³, или су, ту постојали неки носачи, због којих је био неопходан непрекинути. стилобат (сл. 12)

Стављањем доњег дела западног зида старе припрате у време рановизантијске базилике употребљена је схема њене основе. После тога могуће је размислити о пројектантском поступку коришћеном за конциповање целине, за геометријско одређивање обриси грађевине и за њену основну унутрашњу поделу. Тако се чини да је тачка која пада на осовину западног зида старе припрате имала значајну улогу у одређивању сразмера наоса, јер образује равнострани троугао чије странице одговарају спољној ширини наоса, а основица лежи на спољном лицу источног зида (сл. 12). Својства равностраног троугла добро су позната; имао је значајну улогу при обележавању грађевине, а сразмере њиме одређене сматране су божанственим.⁴⁵

*

Изложеним чињеницама о слојевима старијим од цркве са почетка XIII века и анализом података и мера о наслућеној претходној сакралној грађевини, стекли су се разлози за претпоставку да су извесне старије целине биле уклопљене у корпус постојеће цркве. То даље наводи на мисао да је у питању старо, веома поштовано култно средиште, што се посредно да закључити и на основу резултата испитивања спољне припрате, јер се она може - после нових запажања - датовати другачије него до сада и одређеније сагледати њена надгробна намена.

Напред је претпостављено да је спољна припрата изграђена једновремено са главним делом храма. Уколико то и не би било тако, истоветна камена бордура у оба дела храма недвосмислено говори да је ексонартекс могао настати само неку годину после подизања источног дела са наосом и старом припратом. Поред наговештаја важних за хронологију грађења милешевске цркве, камене бордуре у ексонартексу откривају и неке просторне облике тог западног здања. Тако се на основу једног дела бордуре на јужном зиду - где она, оивичавајући доњи појас, скреће под правим углом према језгру зида - открива да су дуж северног и јужног зида ексонартекса постојали аркосолијуми. Види се да је ту на обе стране постојао низ ниских прислоњених лукова - сада зазиданих, па изгледају као да су растеретни - ослоњених на пиластре од којих су сачуване на једном месту усправне стране. Ту још стоји и камена профилисана бордура која, на углу пиластра, скреће под правим углом у дубину аркосолија. Низ аркосолијума у милешевском ексонартексу - распона од 170 до 185 cm, што одговара дужини надгробних плоча - сведочи да је у њему остварен потпун градитељски програм маузолеја, односно оних западних здања надгробне намене у чијим се аркосодијумима сахрањивало, а на спрату, или другде, градиле капеле за посебне

службе.⁴⁶ Пошто је то здање саграђено једновремено, или убрзо после подизања главног дела цркве, веома је вероватно да је оно од почетка било предвиђено за гробницу Саве Немањића. На тај начин постаје разумљив текст из загребачког родослова у коме се каже да је Владислав и сазидао Милешеву "...".⁴⁷ После изложених запажања о Милешеви можда би се могло наћи објашњење и за досад неприхватљив Доментијанов податак да је Сава "...". Увиђајући да се то не слаже са познатим историјским збивањима, Ћоровић је напоменуо да би прихватање Доментијановог навода „створило многе тешкоће са датумима”.⁴⁸ Уколико се, међутим, поред Владислава и Сава бавио Милешевом - што је могуће, поготово ако је њу одабрао за свој маузолеј - њихов заједнички дугогодишњи рад на задужбини у области Лима могао је подстаћи Доментијана да ту значајну чињеницу напоменути начин истакне.

Са изложеним размишљањем о редоследу грађења у Милешеви, она изгледа нешто разумљивија. Схватљивија је њена неправилна основа, постају јаснији њени облици, а ближи смо и одговору на питање како је дошло до тога да први српски архиепископ буде, баш ту, у Милешеви, сахрањен. Изгледа најразложнији одговор да је Саву углед и значај тамошње старије светиње определио за такву одлуку. Можда о таквој старини посредно говоре и речи песме - у служби преноса Савиних моштију из Трнова у Милешеву - о полагању његовог тела заједно са моштима светог Сергија и Вакха. По тим речима се закључује да су мошти тих светаца ту одраније лежале. М. Грујић је помишљао да их је Сава донео однекуд из Сирије или Антиохије⁴⁹, а могуће је, исто тако, да су ту одраније чуване, у једном веома старом светилишту.

Последња мисао враћа нас на почетна размишљања и тиме закључује расправу о најстаријем милешевском светилишту. Остаје после тога нада да ће се недавно предузетим истраживањима ове значајне сакралне грађевине стећи нови подаци, а овде изложена запажања - која, у недостатку чвршћих археолошких доказа, још немају снагу коначног решења - помоћи у њиховом откривању и да ће се тако разјаснити нимало једноставна загонетка милешевског светилишта.

Фусноте

¹ Ова последња околност навела је Војислава Кораћа да и недостатак источног травеја протумачи као последицу „... тешког прилагођавања градитеља и порученим захтевима и оном решењу које му је показано као образац...”; уп. В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, Међународни скуп Сава Немањић - свети Сава, историја и предање, (Београд 1979) 241. Да је грађевина непрецизно и технички грубо изведена истакао је већ С. Радојчић (*Милешева*², Српска књижевна задруга, Београд 1971, 12-14).

² Б. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1962, прим. 37 на стр. 281.

³ *Живот Светога Саве*, од Теодосија, прев. М. Башић, у *Старе српске биографије*, Београд 1924, 221.

⁴ *Исто*, 240.

⁵ *Исто*, 241.

⁶ *Исто*, 248.

⁷ То је утврдио Радомир Николић на основу познијег угребаног записа на западном зиду старе припрате, а

Јован Нешковић је, испитујући темељну зону западног зида, установио да се ту одиста налази зидана гробница; уп. Р. Николић, *О гробу светог Саве у Милешеви*, Саопштења XIV, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије (Београд 1982) 7-23.

⁸ Да је Владислав предузео грађење Милешеви још као краљевић могло се наслутити по чињеници да су му на обе сликане представе у Милешеви круне накнадно досликане; уп. П. Поповић, *Фреске ктитора у манастиру Милешеви*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII (Београд 1927) 89-95; Б. Бошковић, *Приказ књиге С. Радојчића, Портрети владара у средњем веку*, Гласник Српског научног друштва XV-XVI (Београд 1936) 363 и даље; а да се тај догађај збио још за живота његова оца Стефана Првовенчаног, на основу сигнатура уз насликане портрете, уп. Б. Бошковић, *Неколико натписа са зидова српских средњевековних цркава*, Споменик СКА, други разр., Филозофско-филолошке, друштвене и историјске науке 68 (Београд 1938) 4-8. На основу тих чињеница и нових доказа Војислав Ј. Бурић је фреске у Милешеви датовоа у време до 1228. године, уп. *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник ликовних уметности 4 (Нови Сад 1968) 82 и прим. 45. О истом питању - налазећи нове доказе да фреске нису могле настати после 1228. године - опширно је писао и Р. Николић, *нав. дело*. 17-20 и прим. 32.

⁹ *Нав. дело*, 16.

¹⁰ *Живот Светог Саве*, од Теодосија, 83 и следећа; *Живот Светог Саве*, написао Доментијан, изд. Б. Даничић, Биоград 1860, 6 и следећа.

¹¹ С. Радојчић, *Милешева*, прим. 4; М. Мирковић, *Из историје Полимља у римско доба*, Годишњак Центра за балканолошка испитивања 14 (Београд 1975) 98-101; иста, *Економско-социјални развој у II и III веку*, у Историја српског народа I, Београд 1981, 78, 83 и даље.

¹² М. Мирковић, *Antistes Stefanus и грађевинска делатност Јустинијанова времена у Полимљу*, Зборник радова Византолошког института XVIII (Београд 1978) 1-6; И. Николајевић, *Пријепоље и околина у рановизантијско доба*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976, 202-208, са старијом литературом; иста, *Латински натпис епископа Стефана из Избичња*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI (Пријепоље 1978) 53-64.

¹³ И. Николајевић, *Пријепоље и околина*, 202.

¹⁴ *Исто*, 199-208; Б. Вуловић, *Култна грађевина у Дренови и натпис TE CRISTE AUCTORE PONTIFEX...* Рашка баштина 2 (Краљево 1980)

7-18.

¹⁵ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне и Херцеговине у средњем веку*, Зборник радова К. Лиречека, Пос. изд. САН, СССРXXVI, Одељ. друштвених наука 33 (Београд 1959) 244. Питање убикације насељених градова у области данашњег Пријепоља С. Бирковић је, међутим, оставио отвореним [*Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III (Пријепоље 1976) 211-229].

¹⁶ Археолошка сондирања предузео је - после оних која су извели сарадници Републичког завода за заштиту споменика културе: Ј. Нешковић, Р. Финдрик, Ч. Јордовић - Археолошки институт из Београда, под руководством Б. Бошковића. На истраживањима је сарађивала археолог Душица Минић, научни сарадник Института. Детаљно техничко снимање постојеће цркве и испитивање њене архитектуре извршили су Б. Бошковић и М. Чанак-Медић одвојено, али су исходи њихових истраживања углавном подударни.

¹⁷ С. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453, Sources and documents in the history of art series*, Prentice - Hall, New Jersey 1972, 181.

¹⁸ Уп. А. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique I*, Paris 1946, 205 и даље. Употреба дедова старих грађевина у новим конструкцијама била је омиљена и у старијој римској и ранохришћанској архитектури;

уп. Н. Р. L. Orange - A. V. Gerkan, *Der spatantike Bildschmuck des Konstantinsbogens*, Studien zur spatantike Kunstgeschichte, T. 10, Berlin 1939;

F. W. Deichman, *Saule und Ordnung in der fruchchristlichen Architektur*, Romische Mitteilungen 55 (1940) 114 и даље.

¹⁹ В. Стричевић је био мишљења да су обнове старијих култних грађевина и пређашњих архитектонских облика предузимане само у одређеним раздобљима. У обнови старих цркава у средњем веку у Србији он је видео извештај политички смисао нарочито испољен у периоду афирмације нове власти (Dj. Stricevic, *La renovation du type basilical dans l'architecture ecclesiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siecles*, Actes du XIIe Congres international des etudes byzantines, Belgrad - Ochride 1961, 13-211.

²⁰ С. Новаковић, *Матије Властара синтагмат*, Београд 1905, 276.

²¹ О старијој култној грађевини испод Св. Софије у Охриду уп. Р. Љубинковић, *Конзерваторска испитивања и радови на цркви Свете Софије у Охриду*, Зборник заштите споменика културе II (Београд 1952) 201; исти, *Конзерваторски радови на цркви Св. Софије у Охриду*, Београд 1955, 10, 119;

исти, *La peinture murale en Serbie et en Macedoine aux XIe et XIIe siecles*², Студије из средњовековне уметности и културне историје, Археолошки институт, Београд 1982, 66. О етапама грађења Светог Пантелејмона у Охриду уп. Д. Коцо, *Климентовиот манастир Св. Пантелејмон и раскопки при „Имарет“ во Охрид*, Годишен Зборник на Филозофски факултет (Скопље 1948) 129-182;

Ђ. Стричевић, *Eglises trioconques medievales en Serbie et en Macedoine et la tradition de l'architecture paleobyzantine*, Actes du XIIe Congres international des etudes byzantines (Ochrides 1961) 228 и даље;

Д. Коцо, *Нови податоци за историјата на Климентов манастир Свети Пантелејмон во Охрид*, Годишен Зборник Фил. факултета, 19 (Скопје 1967) 245-255; Б. Бошковић - К. Томовски, *Средњовековната архитектура во Охрид*, Зборник на трудови, изд. Народен музеј, Охрид 1961, 85; Д. Коцо, *Триконхалните цркви во Климентово време*, Словенска писменост, Охрид 1966, 91-93. О Водочи уп. Г. Бошковић - К. Томовски, *Водоча, Истраживачки работи и конзервација*, Културно наследство V (Скопје 1974) 33-35, са старијом литературом; П. Миљковић-Пепек, *Водоча*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1975, 19-26. О остацима ранохришћанске цркве испод темља Грачанице уп. П. Мијовић, *О генези Грачанице, Византијска уметност почетком XIV века*, Научни скуп о Грачаници 1973 (Београд 1978) 127-159. О старијим култним грађевинама у Липљану уп. Р. Љубинковић - Д. Ђокић - С. Вученовић - А. Томашевић, *Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану*, Зборник заштите споменика културе X (Београд 1959) 78, 94 и даље. О остацима најстарије култне грађевине у Пећкој патријаршији уп. Б. Бошковић, *Осигурање Пећке патријаршије*, Српски књижевни гласник XXXIV, бр. 3 (Београд 1931) 438-442; исти, *Осигурање и рестаурација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старинар VIII-IX (Београд 1933) 158 и даље; М. Canak-Medic, *Prilog proucavanju crkve sv. Apostola u Peci*, Zbornik zastite spomenika kulture XV (Beograd 1964) 165 и даље. О ранохришћанским грађевинама на простору Студенице Хвостанске уп., В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Филозофски факултет и Институт за историју уметности, Монографије 4, Београд 1976, 81-91 и 138; о Богородици Љевишкој в. ниже белешку број 22. О најстаријим култним грађевинама у Ариљу уп. М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења XIV, Републички завод за заштиту споменика културе (Београд 1982) 28-38. За Жичу уп. Б. Бошковић, *Архитектура, у Жича*, Београд 1965, цртеж основе на страни 62. О Богородици код Куршумлије уп., Б. Стричевић, *Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије*, Зборник радова Византолошког института 4 (Београд 1956) 199-213; исти, *Eglises triconques medievales*, 72 и даље; Б. Бошковић - Б. Вуловић, *Царичин Град - Куршумлија - Студеница*, Старинар н.с. VII-VIII (Београд 1956-1957) 174-176. За Градац уп. О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Републички завод за заштиту споменика културе, Научно-популарне монографије 2, Београд 1982, 43. О Студеници уп. Б. Бошковић - Б. Вуловић, *Царичин Град - Куршумлија - Студеница*, 179; М. Јовин, *Студеница*, Саопштења XII, Републички завод за заштиту споменика културе (Београд 1979), 8. Слично наведеним примерима развио се, из једне ранохришћанске цркве, католикон Протатона; уп., Р. М. Mylonas, *Les etapes successives de construction du Protaton au Mont Athos*, Cahiers Archeologique 28 (Paris 1979) 143-160.

²² С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963, 44-53; Д. Панић - Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1975, 28-33.

²³ О цркви у Прокупљу уп. V. Korac, *Sr les basiliques medievales de Macedonie et de Serbie*, Actes du XIIe Congres international d'etudes byzantines III (Beograd 1964) 178. О Светом Николи у селу Манастиру уп. Д. Коцо - П. Миљковић-Пепек, *Манастир*, посебно изд. Филозофског факултета, књ. 8, Скопје 1958, 98-101; Ф. Баришић, *Два натписа из Манастира и Струге*, Зборник радова Византолошког института VIII (Београд 1964) 13-17;

П. Миљковић-Пепек, *Новооткриени архитектурни и сликарски споменици во Македонија од XI до XIV век*, Културно наследство V (Скопје 1974) 7-13.

²⁴ За цркву у Негоричану уп. Dj. Bosković, *Deux eglises de Milutin, L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, 195-212; исти, *Проблем манастира св. Борђа - Горга*, Старинар н. с. V-VI (Београд 1956) 73-82. 0 Вељуси уп. П. Миљковић-Пепек, *Вељуса. Манастир св. Богородица Милостива во селото Вељуса крај Струмица*, РО Факултет за филозофско-историски науки на универзитетот „Кирил и Методиј“, Скопје 1981, са старијом литературом.

²⁵ Данилов настављач, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Б. Даничић Београд 1866, 149-151.

²⁶ А. Н. S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus; Metropolitan or Provincial*, Dumbarton Oaks Papers 28 (1974), 78; sqq. n. 85, 86.

²⁷ *Op. cit.*, 73 и п.65.

²⁸ А. Н. S. Megaw, *Early Byzantine Monuments in Cyprus*, Akten des XI Internat Byzantinisten Kongres, Munchen 1958 (Munchen 1960) 346; *idem*, *Interior decoration in early Christian Cyprus*, Actes du XVe Congres international d'etudes byzantines II, Athenes 1981.

²⁹ А. Папагеоргиу, *Леукосиа* 1966, 31.

³⁰ Уп. Г. Бошковиќ - К. Томовски, *нав. дело*, 34, сл. 1; П. Миљковић-Пепек, *Водоча*, 20 и даље, сл. 3 и За.

³¹ Б. Бошковић, *Срушена је стара капела у Матејућу*, Старинар XIV (Београд 1939) 153-157;

В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 185.

³² Исоходе својих истраживања Р. Финдрик није објавио; испред ексонартекса милешевске цркве нашао је и неке друге конструкције, а овде се, уз његову сагласност, помињу само оне које се непосредно односе на налазе из сонде 2.

³³ Те податке је Ј. Нешковић љубазно ставио на располагање Б. Бошковићу пре истраживања у Милешеви 1974. године.

³⁴ С. Мојсиловић-Поповић, *Истраживање средњовековног манастира - Манастир Милешева*, у овом броју Саопштења.

³⁵ М. Јанковић, *Милешева - манастирски комплекс и некропола*, Археолошки преглед 22 (1981) 158; иста, *Милешева*, Археолошки преглед 23 (1983),

у штампи.

³⁶ Уп. В. Ј. Бурић, *Рашко и приморско градитељство*, у *Историја српског народа*, књ. I, Београд 1981, 395.

³⁷ С. Радојчић, *Милешева*, 14.

³⁸ У науци је прихваћено мишљење да је и проширење олтарског простора дозиђивањем ђаконикона и протезиса уз средишну апсиду у Жичи извршено убрзо после подизања цркве; уп. Б. Бошковић, *Жича*, 61. Могуће је, међутим, да је и жичка олтарска апсида старија од наоса и да припада култној грађевини чији су остаци нађени у доњим слојевима, те да се отуда темељи ђаконикона и протезиса зидарски не повезују са темељом средишне апсиде.

³⁹ Уп. Н. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илрске префектуре*, Археолошки институт, посебна издања, књ. 7, Београд 1971.

⁴⁰ В. Ј. Бурић је претпоставио да је ту представљен милешевски игуман (уп. *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 36), а Р. Николић је још одређенији кад претпоставља да је у питању познати милешевски игуман Атанасије (*нав. дело*, прим. 19). Међутим, лево, изнад нимба представљене личности, белим словима на „мозаичком“ позађу, читају се слова ... у ком случају би ту био представљен Сава Немањић, а фреске биле сликане пре него шт.о је постао архиепископ. Са леве стране Богородице назире се остаци неке симетрично постављене фигуре; можда је то представа Владислава.

⁴¹ На једном старом снимку, спољашности Милешеве - начињеном пре 1958. године - делимично опао малтер у доњем делу открио је обресе полукружно засведених врата на јужној певници, која су можда првобитна.⁴² Пада у очи, поред тога, да су: готово исте ширине западне стране Жиче, Придворице и Милешеве, што говори о настојању да се оне и мерама што више приближе истом обрасцу.

⁴³ Однос ширине према дужини наоса - до осе западног зида - износио би у том случају у модулима 18: 14, 5, а у стопама 54: 43, 5. Исте сразмере наоса нашла је Н. Спремо-Петровић у епископској и у базилици у доњем граду у Царичином Граду, у базиликама у Радиновцу и Бреговини и неколиким базиликама на подручју Грчке. Ту је, истина, дужа страна била у правцу исток-запад, а не север-југ као у Милешеве;

уп. Н. Спремо-Петровић, *нав. дело*, на разним местима.

⁴⁴ Као у базилици у доњем граду у Царичином Граду, у базилици у Свињарици или Бреговини, уп. Н. Спремо-Петровић, *нав. дело*, т. VII, XXV, XXVI.

⁴⁵ Уп. М. Злоковић, *Divina proportione / sectio aurea*, Преглед архитектуре 4-5 (Београд 1955) 126 и даље.

⁴⁶ Као у цркви на Бојани код Софије, из 1259. године, на пример, уп. А Грабар, св. 1, 1921-1922 (Софија 1922) 122-126.

⁴⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 16 (Београд - Ср. Карловци 1929) XI.

⁴⁸ Поводом Доментијанових речи, В. Боровић истиче и његову обавештеност о Савином животу:

„Доментијан је био близак Сави и највише што знамо о њему захваљујемо том Светогорцу (*Списи св. Саве* СКА, Београд-Ср. Карловци 1928, XXIX и даље).

⁴⁹ Р. М. Грујић, *Св. Сава и мошти св. Срђа и Вакха*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV-XVI (Скопље 1936) 357, 358.